

ІВАН ФРАНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ

Даний нарис пропонує вивчити таку грань наукової діяльності Івана Франка як його вклад в дослідження історії та культури Закарпаття. В статті розглядаються праці вченого присвячені аналізу джерел із Закарпаття, характеризуються його погляди на історію краю, економічне та соціо-культурне становище. Окреслюється також роль І.Франка для культурного єднання обабіч Карпат, в умовах коли західноукраїнські землі входили до Австро-Угорської імперії.

Ключові слова: Угорська Русь, Закарпаття, москвофільство, Австро-Угорська імперія.

Ivan Franko is the prominent figure in the literary and scientific discourse, the significant personality of national history. His literary achievements are hard to overestimate. The contribution of the Kamenyar (Mason) to historical science of Ukraine is not the lesser. This essay offers to explore such aspect of scientific activity of Franko as his contribution to the study of history and culture of Transcarpathia. In the article, the works of scientist devoted to analysis of sources from Transcarpathia are reviewed, his views on the history of the region, as well as economic and socio-cultural situation are characterized. Also defined role of Franko for cultural unity on both sides of the Carpathians, in a context when Western Ukrainian lands belonged to the Austro-Hungarian Empire.

Keywords: Hungarian Rus, Transcarpathia, Russophilism, Austro-Hungarian Empire.

З нагоди вшанування 160- річчя з дня народження та 100- річниці з дня смерті Івана Франка наукову та публіцистичну літературу вкотре заповонила тематика вивчення спадщини Каменяра та його життєвого шляху. Не дивлячись на те, що постать Франка є однією з найбільш змітолізованих постатей в національній літературі, своєю першістю в цьому він поступається хіба що Т.Шевченку, безсумнівним є той факт, що Іван Франко – один з найвидатніших діячів української національної культури кінця ХІХ початку ХХ століття. Насамперед він відомий як геніальний письменник, літературознавець і критик. І. Франко визнаний представник в галузі філософії, естетики та економіки. Однак варто звернути увагу на ще один аспект діяльності І. Франка, а саме його доробок в галузі історії.

І. Франко був видатним вченим-дослідником. Йому належить понад 100 друкованих праць з історії: монографії, повідомлення, рецензії, ряд статей, в яких трактуються різні методологічні питання історії. Крім того, його художні і літературознавчі праці містять цінний матеріал як у

розумінні трактування історичних процесів і фактів, так і в розумінні викладу концепції автора. Все це, і насамперед значний обсяг спеціальних історичних праць, дає підставу вважати І. Франка не тільки великим мислителем, який побіжно цікавився історіографічними проблемами, а й істориком професіоналом. Це зобов'язує з усією серйозністю поставитись до дослідження історичних поглядів І. Я. Франка.

Тематика історичних праць І. Франка досить різноманітна. Від періоду Київської Русі до революційних виступів галицьких селян, від “Повісті минулих літ” до сучасних йому джерел. Серед цього різноманіття чільне місце займало питання дослідження історії і культури Закарпаття. Мета даного нарису висвітлити цю проблему, оцінити вклад вченого в закарпатські джерелознавчі студії.

Проблема дослідження Закарпаття Іваном Франком не завжди була актуальна в науковому дискурсі. Під час панування в краї угорських властей це питання замовчувалось, адже заперечувалась взагалі єдність карпатських русинів з галицькими. В роки Підкарпатської Русі в політичному і культурному житті краю була певна лібералізація, однак дана тема так і не досліджувалась. Мали місце лише деякі побіжні публікації на сторінках місцевої преси. В роки радянської влади вивчення творчості Івана Франка дещо активізувалось. На Закарпатті в цей період з'являються численні статі про зв'язки І. Франка із Закарпаттям [4-7; 23-24]. Частина з них грішила певними неточностями, чи навіть перетасовуванням фактів щодо, наприклад особистого приїзду І. Франка на Закарпаття, однак більшість давала непоганий джерельний матеріал. За браком місця не вдаватимемось до глибокого аналізу історіографічної спадщини проблеми «І. Франко і Закарпаття». Зауважимо лише, що в останні роки на цю проблематику дослідники подивилися дещо в іншому ракурсі і надали їй нової актуальності. [2, 9-10].

Зацікавився Закарпаттям І. Франко через М. Драгоманова, який активно займався дослідженням цих земель. Сам М. Драгоманов двічі побував на Закарпатті (в 1895, 1896 роках), і намагався залучити ряд галицьку інтелігенцію до дослідження Угорської Русі. Серед них був і Іван Франко. Важко сказати, коли саме вчений вперше в своїх працях згадав про Закарпаття. Одну з перших згадок знаходимо в огляді “Українська альманахова література”, що був розміщений у польському часописі “Prawda” 1887 року. Оглядаючи альманах “Ватра” виданий В. Лукичем, зокрема наукову його частину, І. Франко писав: “ Та найважливішою працею в цьому відділі є праця самого видавця альманаха, В. Лукича, про “ Угорську Русь”, де вперше зібрано силу цікавих і розпорошених відомостей про цю маловідому і майже забуту дільницю українського народу” [4, с. 50].

Таке твердження вченого було близьким до істини, адже якщо звернутися до середньовічної історії краю, та й навіть до тих часів, сучасником яких був і сам І. Франко, то побачимо, що справи з соціально-

економічним, а ще більше з культурним станом Закарпаття були вкрай важкі. Мадяризація однієї частини закарпатської інтелігенції та москвофільська орієнтація іншої її когорти, призвела до майже повної втрати народних елементів в культурі. Власне для І. Франка, як і для більшої частини тодішньої галицької інтелігенції, закарпатський край, був своєрідною білою плямою в історії України, «поранений брат» за висловом М. Драгоманова. У передмові до своєї статті “Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв.” І. Франко згодом напише: “Одною з таких невідомих досі територій я вважаю нашу Карпатську Русь, тобто весь обшир карпатських гір, заселений русинами, починаючи від Спішу на заході і доходячи до Кімпалунга на Буковині ...”. [13, с. 208].

І. Франко, в силу своїх наукових уподобань, досліджуючи історію Закарпаття, найбільшу увагу приділяє проблемі вивчення писемних джерел. Він видав декілька праць присвячених даному питанню. Завдяки М. Драгоманову, В. Гнатюку, які побували на Закарпатті і зібрили численну інформацію, Франко познайомився з місцевими джерелами. Через налагоджені контакти з русинською інтелігенцією, І. Франко власноручно отримав деякі джерела з Угорської Русі. Зібрані дані вчений опублікував у своїх працях. Однією з них є ґрунтовна стаття “Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв.”, яка була вміщена на сторінках Наукових Записок Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка, за 1900 рік. До статті увійшли всі зібрані на той час Франком писемні джерела з Угорської Русі, оригінали яких він подає в додатку, коментуючи і характеризуючи їх, вказує на їх актуальність. Зокрема вчений пише: “Про спеціальне письменство, яке могло існувати на тій території в XVII-XVIII вв., досі не було мови. Воно спочивало в рукописах, розсипаних по курних мужицьких хатах, дяківках або парафіяльних городищах”. [13, с. 209].

Водночас І. Франко звертає увагу на труднощі збирання матеріалів і на їх розкиданість, - “... маса пам’яток, без сумніву, затратилась, не раз на наших очах, а те, що було звісне, могло вважатись якимсь спорадичним, виємковим явищем. Люди, що мали в руках більше число рукописних пам’яток сього письменства, дивились на них з погордою, за їх буцімто пожовану, польсько-руську мову, або публікували з них (та й то не критично) тільки дрібні шматочки”. [13, с. 209].

І. Франко звертається до питання ролі релігії в розповсюдженні писемних пам’яток на Закарпатті. Вчений зазначає, що православне духовенство краю, ще в кінці XVI ст. приступило до видання своїх підручників. Так з’явилися “учительні євангелія”. І. Франко перераховує ті євангелія, які були написані на карпаторуській території. Перше таке євангеліє він називає написане в 1603 році під назвою “Книга євангеліє выкладное”. [13, с. 212]. Потім називає євангеліє священника Яворського, євангеліє Стефана Рихвальського. Більш детально описується

“Угороруське учительне євангеліє”, писане в с. Данилові. В додатку до статті подається рукопис даного євангелія. На основі нього І. Франко подає характеристику всіх “учительних євангелій” знайдених на Угорській Русі. Список рукописів І. Франко згодом доповнює новими у статті “Студії на полі карпаторуського письменства XVII-XVIII вв.”, яка вийшла на сторінках наукових записок НТШ у Львові. Головне завдання, яке ставив перед собою дослідник у даній статті, це: “... подати причинки не тільки до історії нашого письменства, а й до історії духовного розвою, вірувань, світогляду і духовних течій нашого народу, а також підкреслити зв’язок між карпаторуськими письменниками і їх сусідами.” [17, с. 371.].

Вивчаючи культуру Закарпаття, налагоджуючи особисті взаємини з місцевою греко-католицькою інтелігенцією, галицькі вчені намагалися залучити краян до активнішого соціально-політичного життя. Дуже часто приклади Галичини, Львова намагалися утвердити і на Закарпатті. Однак І.Франко робить невтішний висновок, що, - “Політичні і громадські інтереси в житті русинів тої території займали дуже мале місце. І не дивно. Ті русини, що посилали нам свої писемні пам’ятки з того часу, були люди вбогі, прості, неповноправні – селяни, дяки, виємково, може, дрібні шляхтичі. Значніша ж шляхта, навіть коли вона признавалася до русинів і держалася руської церкви, писала по польськи або латині”. [13, с. 214].

В своїх працях І.Франко звинувачує угороруську інтелігенцію у відсутності чіткої громадської позиції. Так у своїй рецензії до праці закарпатського дослідника Є. Сабова “Хрестоматія церковнослов’янських и угороруських літературних пам’яток” І. Франко критикує угороруську інтелігенцію, що та відбилася від рідної мови, - “... люде не злі і не глупі, відбившись від живої народної мови, фатально відбиваються і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертвечину, від котрої на десять миль віє гробовим холодом.” [19, с. 200].

Поряд з вивченням культурного розвитку Угорської Русі, І. Франко цікавиться і політичними, економічними та соціальними проблемами краю, намагаючись подати комплексну оцінку життя угорських русинів. Зокрема, він був одним із активних учасників виступу галицької інтелігенції проти економічного занепаду русинів в Угорщині, один з авторів “Протесту галицьких Русинів проти малярського тисячоліття”. 1896 р. тут з великим розмахом відзначали Міленіум – тисячоліття приходу давніх угорських племен до Панонії. Окрім цілком законної і природної гордості угорців за свою багату тисячолітню історію, Міленіум викликав в певних офіційних колах і каламутну хвилю шовіністичних, ксенофобських настроїв, спрямованих проти національних меншин. Гідною відповіддю на такий шовінізм став написаний 15 червня 1896 р. маніфест “І ми в Європі: протест галицьких русинів проти малярського тисячоліття”. Після загального підпису “Русько-українська молодіж академічна у Львові” там стояло і 46 індивідуальних підписів таких

відомих культурно-освітніх діячів як - І.Франко, М.Павлик, Ю.Романчук, Л.Озаркевич, О.Озаркевич, М.Олійник, О.Терлецький, М.Струсевич, М.Шухевич, Д.Лагодинський, О.Франко, Н.Кобринська та ін. Головними організаторами протесту були перші чотири підписанти, а з-поміж них, безперечно, І.Франко. Вони назвали себе “Комітетом для справ угороруських”. За ними слідували депутат імперського та три депутати крайового парламенту, а відтак представники інтелігенції з різних міст Галичини, а також Буковини.

“Протест” галицької інтелігенції став також відповіддю на святкування угорськими властями ювілею великого німецького поета Йогана Гете. В своїй промові з приводу цього ювілею президент угорської академії наук Зічі проголосив, що Угорщина є національно терпимою державою. Галицька інтелігенція виступила проти такої заяви, показуючи на прикладі Закарпаття, наскільки угорці можуть бути національно терпимими, як ті шанувальники “європейського генія” ставляться до своїх сусідів – карпатських русинів. Особлива цінність «Протесту» в тому, що тут І.Франко, поряд з іншими діячами, заявляють про етнічну спорідненість закарпатських русинів з галичанами та наддніпрянцями. Як докази засилля мадярів в Угорській Русі автори “Протесту” наводять цілий ряд прикладів економічного і соціального занепаду русинів. Зокрема тут говориться: “до XVI віку були угорські русини вільними людьми, тішилися значною автономією. Й їх відзначувано на королівським дворі... в XVI віці почали мадяри витискати русинів, подібно як і інші немадярські народності, з усіх важніших урядів, а з часом почалося й переслідування русинів головно задля їх православної віри”. [8, с. 340]. Автори “Протесту” з лайливою критикою виступають проти мадяронства місцевих церковнослужителів, та світської інтелігенції: “Мадяризація зробила їх не тільки перевертнями і ворогами власного народу, але рівночасно zdegradувала їх морально, поробила їх сибаритами, підляками, лизунами, прислужниками панськими, загасила в їх душах всяке ідеальне змагання, всяке етичне почуття”. [8, с. 345].

Про зв'язки української інтелігенції з Закарпаття з Україною та Росією, та про розвиток народного життя й літератури краю в середині XIX століття, І. Франко згадує в статті “Формальний і реальний націоналізм”, яка була написана в 1889 році. Тут І. Франко характеризує культурне життя Закарпаття, а також дає оцінку угороруській інтелігенції, яка відзначилася за межами Угорської Русі. Зокрема Ю. Венеліна, П. Балудянського, А. Бачинського, І. Земанчика та інших. Людиною немалих здібностей І. Франко вважає Ю. Венеліна, але шкодує, що той не залишився на батьківщині. [20, с. 360].

До питання культурного розвитку Угорської Русі І. Франко звертається і в статті “Южнорусская литература”. Автор підкреслює, що на Угорській Русі в кінці XVIII століття починається між русинами

посилена наукова і просвітницька діяльність. І. Франко називає кількох тогочасних діячів краю. Зокрема: “Мукачевский епископ Андрей Бачинский собирает вокруг себя значительное число ученых, содействует распространению грамотности и просвещения среди простого народа, печатанню книг и учебников”. [21, с. 123]. Потім І. Франко згадує Іоанікія Базиловича і його книгу “Brevis notitia foundationis Theodori Korigatosios”, яку вважає дуже цінним історичним джерелом. А також Каменяр згадує Іоана Кутку – автора катехізису за 1803 рік, Дмитра Поповича – автора списку 300 шкіл, Іоана Пастелія – автора багатьох історичних записок, Петра Лодія і Івана Земанчика. [21, с. 127]. І. Франко вважає, що ці особистості багато чого доброго зробили для Угорської Русі, але не все, що вони могли б зробити. Письменник висловлює думку про те, що угро-руській інтелігенції варто б було більше рівнятися до своїх однодумців з Галичини.

У своїх працях І. Франко чи не найбільше відомостей подає про двох діячів з Угорської Русі – А. Добрянського і О. Духновича. Він робить це у своїй статті «Стара Русь», яка друкувалася у кількох номерах Літературно-наукового вісника за 1906 рік. Тут діяльність А. Добрянського і О. Духновича дається на тлі поширення москвофільських тенденцій. У цій статті І. Франко, детально аналізуючи мовно-правописні суперечки серед москвофілів і народовців, констатував, що, - «... ці суперечки переростають у дику ворожнечу, котра не лише завдає величезної шкоди розвиткові національної культури, мови й літератури у Галичині й на Закарпатті, але й насамперед роз’єднує народно-демократичні сили у цих землях в їх боротьбі за соціальні і національні права». [16, с. 42]. Щодо О. Духновича, то І. Франко закидає йому небажання прислухатися до живої народної мови, і звинувачує його в язиковій плутанині. Він пише: «Духнович, який сам писав малозрозумілою мовою й намагався розповсюдити її серед своїх закарпатських русинів, або не хотів, або ніколи не задавав собі праці роздивитися ближше, які книжки радніше читали його земляки». [16, с. 43].

Характеризуючи москвофільську течію взагалі, І. Франко дає огляд розвитку москвофільства на Закарпатті: « ... особливо ж скріпилося москвофільство серед угро-руської інтелігенції по році 1849, коли-то “москалі побити збунтованих мадяр» – між іншим також з поміччю угорських русинів, котрих організував звісний гофрат Адольф Добрянський. Від того часу аж до нині воно переважає там серед інтелігенції так, що напрям народний і досі не може там найти приязного ґрунту. Що те москвофільство іде там в парі з обскуратизмом, застоєм і мадяронством, що інколи, як в часи російсько-турецької війни, воно, граючи в дудку мадлярів, виступає проти Росії, се зовсім не змінює основного факту”. [15, с. 67].

Отже, як бачимо, І.Франко намагався внести посильний вклад у вивчення джерельної бази з історії Закарпаття, оцінював його культурне та соціо-економічне становище, в деякій мірі прагнув повернути діяльність угро-руської інтелігенції в народне русло. Його вклад в джерелознавство Закарпаття є вагомим, а оцінки життя тогочасних русинів об'єктивні. Проблема «Іван Франко і Закарпаття» доволі багатогранна і потребує звичайно нових досліджень як з боку істориків так і з боку філологів та інших науковців. Та й взагалі постать Івана Франка є настільки багатолікою, що науковий світ чекає ще не однієї парадигми дослідження його величезної спадщини.

Джерела та література

1. Голомб Л. Г. Питання про мову творів письменників Закарпаття у працях І. Я. Франка / Л.Г. Голомб // Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1993. – С. 129-133.
2. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886) / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – 632 с.
3. Данилюк Д. Д., Віднянський С. Проблеми історії Закарпаття в українській історіографії XIX – поч. XX століття / Дмитро Данилюк, Степан Віднянський // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Число 3. Історіографічні дослідження в Україні, випуск 10. Збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія (з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя з дня народження) у 2 частинах. Частина друга: Історіографія. – К., 2000. – С. 247-256.
4. Кирилюк Є. П. І. Франко й українська література на Закарпатті / Є. Кирилюк // Жовтень. – 1965, № 10. – С. 50-54.
5. Кравець Л. М. І. Франко – історик України. / Л.Кравець. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1971. – 204 с.
6. Лісовий П. І. Оцінка Франком літераторів і культурно-громадських діячів Закарпаття / П.Лісовий // Українське літературознавство, випуск 11. – Львів, 1970. – С. 54-60.
7. Микитась В. Закарпаття в творчості І. Франка / В.Микитась // Закарпатська правда. – 1956. - 27 серпня. – С. 3.
8. “Протест галицьких Русинів проти мадьярського тисячоліття” / І.Франко та інші // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. - К.: “Наукова думка”, 1986. – Т. 46, кн. 2. Історичні праці. (1891 – 1897). – С. 339-350.
9. Офіцинський Р. А. Етнопсихологічна модель Закарпаття у працях І. Франка та його послідовників / Роман Офіцинський // Українська мова на Закарпатті в минулому і сьогодні. – Ужгород, 1993. – С. 246 – 251.
10. Офіцинський Р. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини / Роман Офіцинський // Монографія. – Ужгород: Вид-во «Гражда», 2011. – 248 с.

11. Світлик Н. Роль І.Я.Франка у формуванні та розвитку наукових взаємин Закарпаття і Галичини / Неля Світлик // Науковий вісник УжНУ. Серія історія. – Вип. 20. – Ужгород, 2008. – С. 13-16.
12. Світлик Н. Записки Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка як джерело вивчення наукових контактів Закарпаття і Галичини / Неля Світлик // Науковий вісник УжНУ. Серія історія. – Вип. 21. – Ужгород, 2008. – С. 172-179.
13. Франко І. Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв. / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. – К., 1981. – Т. 32. Літературно-критичні праці (1899 - 1901). - С. 207-370.
14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах.– К., 1986. – Т.41. – С. 194-471.
15. Франко І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах.– К., 1981. – Т. 29. – С. 51-76.
16. Франко І. Стара Русь / Іван Франко // ЛНВ. – 1906. - Т. 34, кн. 6. – С. 456 - 472; Т. 35, кн. 7. – С. 32 – 51; кн. 9. – С. 382 - 392.
17. Франко І. Студії на полі Карпаторуського письменства XVI - XVIII вв. / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. –К., 1982. - Т. 32. – С. 371-423.
18. Франко І. Рецензія на: Врabelь М. Руській соловей. “Народная лира” или собрание народных песней на разных угрорусских наречиях / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. - К., 1981. – Т. 29. Літературно-критичні праці (1893 - 1895). – С. 199.
19. Франко І. Рецензія на: Сабов Є. Хрестоматія церковнословянських и угрорусських народних сказок на подлинних наречиях. (издал книгопечатный фонд епархии Мукачевской. В Унгваре.), 1893 / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. - К., 1881. – Т. 29. – С. 200-201.
20. Франко І. Формальний і реальний націоналізм / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. – К., 1981. – Т. 27. Літературно-критичні праці (1893 – 1895). – С. 355 - 364.
21. Франко І. Южно-русская литература / Іван Франко // Зібрання творів І. Франка у п'ятидесяти томах. – К., 1986. - Т. 41. - С. 101-161.
22. Хланта І. Великий каменярь і Закарпаття / І. Хланта // Новини Закарпаття. – 1996. - 24 серпня, (№ 125 – 126). – С. 12.
23. Штернберг Я. І. До історії перших перекладів Івана Франка на угорську мову / Я.Штернберг// Наукові записки. - Т. 25. (Присвячені 100 - річчю з дня народження І. Я. Франка). – Ужгород, 1957. – С. 122 – 128.
24. Ясько М. І. Франко і Закарпаття / М. Ясько // Закарпатська правда. – 1954. - 24 листопада. – С. 3.